

Hermeneutiek en dodenliturgie met en zonder kerk

André Mulder

Vraag en opzet

We kunnen steeds meer waarnemen dat mensen hun heil buiten de kerk zoeken als het gaat om rituelen rond de dood. Het monopolie van de kerken wordt langzamerhand afgebroken. Voor de religieuze vormgeving aan ingrijpende levensmomenten wordt in toenemende mate een beroep op anderen gedaan. Mensen zijn immers niet per se minder gelovig, maar wel vaak minder kerkbetrokken. Funerair sprekers, ceremoniemakers en ritueelbegeleiders nemen een plekje in op de levensbeschouwelijke markt, en vullen de niches die ontstaan tussen ‘kerk en niks’.

Onder theologiestudenten komt een voorzichtige belangstelling voor het gaan uitoefenen van beroepen waarin levensbeschouwelijke begeleiding wordt aangeboden buiten de kerk, midden in de samenleving.¹ Deze twee verschijnselen, het ‘buitenkerkelijk worden van God’ en het verkennen van een nieuw werkterrein door theologen, roepen tal van vragen op. In deze bijdrage wil ik me concentreren op het nadenken over liturgie en de wijze waarop aan liturgie rond de dood kan worden vormgegeven. Ik doe dat met het oog op twee groepen, namelijk mensen die zich nog enigszins verbonden weten met een christelijke geloofsgemeenschap, en mensen die zich hebben losgemaakt van de het instituut kerk, zonder het geloof, in welke vorm dan ook, overboord te hebben gezet.

Zowel in de protestantse als in de rooms-katholieke traditie is het denken over liturgie ingebed in het denken over de kerk. Liturgie is een geordende samenkomst van een gemeente.² Uitvaartliturgie is het uitgeleide doen van een gemeentelid.

Juist de focus op het ecclesiale karakter van liturgie heeft in de praktisch-theologische bezinning op liturgie rond de dood vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw voor heftige discussies gezorgd. Hoe moeten we deze gebeurtenis opvatten en inrichten, als niet- of niet-meer-zo-kerkelijken een beroep doen op de kerk? Kunnen we de uitvaart beschouwen als een kerkelijke handeling met een diaconaal of juist evangelisatorisch karakter? In hoeverre is zo’n afscheidsviering – nog – een handeling van de kerkelijke gemeente? Wie bedoelen we met ‘kerk’ als we het hebben over de vierende gemeenschap als draagster van de liturgie?³

Aan de kant van de nabestaanden, die een beroep doen op de geloofsgemeenschap bij liturgische begeleiding rond een overlijden, zien we vaak het verlangen naar een verzorgde, *persoonlijke afscheidsdienst*, niet naar een *kerkelijke* viering.

In deze bijdrage onderzoek ik of een hermeneutisch-communicatieve omschrijving van liturgie, waarin het woord ‘kerk’ niet meer voor komt, ons een stap verder kan brengen in het nadenken over uitvaartliturgie. Na deze werkdefinitie te hebben besproken zet ik drie stappen waarin ik deze omschrijving relateer aan opvattingen uit de liturgische praktijk:

1. Ik ga na hoe pastores, die veel uitvaarten verzorgen voor gedistantieerd kerkelijken, zichzelf en hun werk omschrijven als het gaat om het omgaan met het geloof en ik relateer hun positie aan de werkdefinitie.

¹ Dit bleek niet alleen uit een onderzoek van de toenmalige NBI Hogeschool onder afgestudeerden in 2002, maar blijkt ook uit het recent gehouden onderzoek van het Landelijk overleg van opleidingen godsdienst-pastoraal werk, waarvan de uitkomsten te vinden zijn op de website van de Christelijk Hogeschool Ede, www.che.nl (onder theologie > lectoraat gemeenteopbouw > alumni-onderzoek). Eigen contacten met studenten van de Christelijke Hogeschool Windesheim bevestigen dit beeld.

² Zie A. KUYPER: *Onze Eeredienst* (Kampen 1911) m.n. 7-30; G. VAN DER LEEUW: *Liturgiek* (Nijkerk 1946) 9-39 en 218-225. Voor het rooms-katholieke perspectief: J. LAMBERTS: *Hoogtepunt en bron. Inleiding tot de liturgie* (Averbode / Helmond 1991); G. LUKKEN: *De onvervangbare weg van de liturgie* (Hilversum 1980). In het bekende boek van G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur* (Baarn 1999) beschouwt Lukken liturgie als christelijk ritueel. Uiteindelijk loopt zijn open en cultuurtheologische bezinning uit in een post scriptum over de Kerk.

³ Zie voor de discussie en uitgebreide literatuur A. MULDER: *Geloven in crematieliturgie. Een pastoraalliturgisch onderzoek naar hedendaagse crematieliturgie in een rooms-katholieke context* (Baarn 2000) 53-97.

2. Vervolgens ga ik na hoe handboeken voor ritueel begeleiders de omgang met levensbeschouwing in het werk rond de uitvaart thematiseren en relateer ik hun positie aan de werkdefinitie.
3. Afsluitend geef ik een model voor hermeneutisch verstaan buiten de kerk en formuleer ik een vervolgvraag.

Omschrijving en perspectief

Welke omschrijving van liturgie helpt ons hier verder? Naar mijn inzicht mogen we er van uitgaan dat er sprake is van liturgie

waar mensen samenkomen om via symbolische communicatie hun verlangens, ervaringen, overtuigingen en gevoelens voor God en elkaar, in wisselwerking met de christelijke traditie tot expressie te brengen.⁴

Deze omschrijving is ontdaan van het ambtelijke en een wellicht wat statisch ecclesiaal denken en vertrekt vanuit het menselijk handelen.⁵ De werkdefinitie kan overigens in veel meer situaties relevant blijken dan slechts in die van de uitvaart.

Ik neem hier een hermeneutisch perspectief in: het gaat om expressie van menselijke ervaringen in wisselwerking met de christelijke traditie. Dat betekent enerzijds dat de ontmoeting met de dood geplaatst wordt in het transcenderend zingevend kader van het christelijke geloof. Het menselijk verstaan van deze ultieme grens is niet ingeklemd in het binnen- of tussenmenselijke, maar wordt opgetild of krijgt diepte door perspectieven uit de rijke bron van de christelijke traditie(s). Anderzijds wordt die bron geopend en verstaan vanuit de expressie van ervaringen en overtuigingen van mensen in de situatie. Het huidige beleven van de dood kleurt ons verstaan van de bijbel, van christelijke liederen en verhalen. In dat heen en weer pendelen tussen situatie en traditie ontstaan betekenissen voor de participanten die kunnen helpen afscheid te nemen en de toekomst tegemoet te gaan.

Het begin van vormgeving van een dergelijke liturgie ligt bij het luisteren naar en pogen te verstaan van wat mensen hebben ervaren, in het licht van hun biografie en in het licht van hun religieuze identiteit. Volgens de boven gegeven omschrijving is liturgie immers verbonden met menselijke identiteit. Dat geldt op twee manieren. Aan de ene kant is liturgie een uitdrukking van wat in mensen leeft. Aan de andere kant is er door het kader waarin dit plaatsvindt en door de taal en symbolen die worden gebruikt ook sprake van identiteitsconstructie. Door te participeren in een christelijke viering neem je als deelnemer ook die identiteit op je. Er is dus zowel sprake van identiteitsexpressie als van identiteitsconstructie. In het vieren van liturgie vallen deze twee identiteitsaspecten samen. Om tot een authentieke liturgie te komen is het nodig te vertrekken vanuit de identiteitsconstituerende ervaringen van de mensen die het betreft: de naaststaanden van de overledene.⁶

In de communicatie tussen pastor en nabestaanden komt men tot overeenstemming over de wijze waarop hun ervaringen en opvattingen herkenbaar kunnen worden uitgedrukt in de onderdelen van een viering.

Vanuit de ervaringen van mensen worden woorden en beelden gevonden die situatie en traditie betekenisvol samenbrengen. De rol van de pastor is in dit hermeneutisch-communicatieve perspectief te benoemen met de woorden 'tolk' en 'gids'.⁷ De pastor probeert te verwoorden en verbeelden (vertolken) wat in mensen leeft en bedt hun verhalen in in de religieuze geschiedenis en traditie die hun persoonlijke levenssituatie overstijgt. Hij of zij zal tevens proberen nieuwe betekenissen te ontsluiten vanuit de traditie (gids).

⁴ Deze omschrijving is voor het eerst gebruikt in MULDER: *Geloven in crematieliturgie*, hoofdstuk 2, p. 76 met lit. Ik sluit me hierin aan bij een symbolisch-expressieve opvatting van liturgie. Vgl. M. JOSUTTIS: *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität* (Güthersloh 1996), die deze benadering bespreekt vanaf p. 91 ('Verhalten als Zeichen und Ausdruck').

⁵ Als we 'kerk' dynamisch verstaan, kan met recht worden gezegd dat kerk *gebeurt* bij een dergelijke samenkomst.

⁶ Gerard Lukken ijkte hiervoor de term 'inductieve liturgie'; LUKKEN: *Rituelen in overvloed* m.n. hoofdstuk 6.

⁷ Vergelijk R. GANZEVOORT & J. VISSER: *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding* (Zoetermeer 2007) 95v.

1. Praktijk met gedistantieerd kerkelijken

Welke omschrijvingen hanteren pastores die veel werken met mensen die niet of nauwelijks meer met de kerk verbonden zijn en hoe geven ze hun werkwijze weer?

Onderstaand presenteert ik materiaal uit eerder gehouden onderzoek.⁸ Ik geef in drie modellen de kernuitspraken over het thema weer van enkele pastores die allen uitvaarten verzorgen voor niet-meer-zo-kerkelijk betrokken families. Ik heb hen gevraagd naar hun werkwijze en visie.

Model 1: Vertolken wat in de pastor en naaststaanden leeft in relatie tot de traditie

Respondent 1: Pastor 60 jaar, parttime parochiepastor, parttime straatpastor

'Er moet een afscheid zijn waar ze zich zelf in thuisvoelen, in herkennen.'

'Wat betekent dan voor jou dat ritueel? Dat heeft dan iets te maken met het onbekende ... de hoop op het andere leven ... een mysterie.'

'Liturgie vieren is een heel stuk van jezelf laten zien.'

'Ik probeer de worsteling van mezelf en van de mensen te laten zien als het gaat over het leven na de dood.'

'In het laten zien van die worsteling zit ook de verkondiging natuurlijk.'

'Je beleeft het samen: onmacht, verdriet en toch iets van toekomst.'

'Ik praat voor diegenen die achterblijven, ik praat altijd naar hen toe.'

Model 2: Accommodatie van de traditie

Respondent 2: Pastor 62 jaar, parttime parochiepastor

'Ik begin gewoonlijk met: vertel eens hoe het allemaal gegaan is en vervolgens: over het leven ... je moet een beeld krijgen, daar gaat het om, van die man of vrouw.'

Gesprek over geloof: 'Nou daar komt weinig van ... want eh, in de meeste gevallen weet ik wel wat mensen geloven en eh, dat is een vaag godsgeloof, ja, iedereen heeft een vaag godsgeloof, want God is natuurlijk een mysterie. Kijk, voor echt gelovige mensen is God een levende persoon, maar voor de mensen die er wat verder vanaf staan is God tot een vaag beeld. En over het hiernamaals praat ik in zo'n gesprek met mensen heel weinig, want eh, ik vind dat ze daar op zo'n moment niet aan toe zijn. En bovendien heb je daar ook niet zoveel aanknopingspunten voor ... het wordt steeds moeilijker om aanknopingspunten te vinden voor geloof.' 'En het blijkt toch altijd wel, hoor, dat er iets van geloof leeft, en in ieder geval dit: het is een mooie manier van afscheid nemen.' 'Je moet altijd proberen dingen te zeggen waar de mensen een houvast aan hebben, waar ze zich in kunnen vinden, zich in herkennen.'

'Ik maak wel duidelijk dat ik geloof in een leven na de dood, en dat volgens ons geloof mensen die sterven ook verder voortleven, maar daar blijft het dan ook bij.' 'Het best vind ik om tijdens een uitvaartdienst over het leven van de overledene te praten, om wat hij betekend heeft voor mensen en ja hoe zijn leven is geweest.'

'In de meeste gevallen zeggen ze tegen mij: jij hebt het al vaker gedaan, doe maar zoals jij denkt dat het beste is. Dat is in de meeste gevallen. Kijk, je moet ook denken, het gaat over mensen die niks van kerkelijke dingen afweten.' 'Het is de bedoeling op een mooie manier afscheid te nemen, ook op een gelovige manier als dat kan, maar je moet je eigen geloof in een voortleven wel uiten, maar op een bescheiden manier ... daar moet het bij blijven.'

Respondent 3: Pastor, 60 jaar, parochiepastor

'Meeleven tonen met de mensen, dus eerst luisteren naar ... ja wat is er gebeurd?'

Over de overledene: 'Het belangrijkste is dat ik me een beeld ga vormen van zijn leven.' 'Ik probeer een klein beetje een gelovige duiding van het leven te geven, inhakend op het leven.' 'Ik ben als priester

⁸ De interviews werden voltrokken in het kader van het in noot 3 aangehaalde onderzoek. In totaal is er in dat onderzoek sprake van dertien pastores. Vijf van hen werden geïnterviewd. Dit waren de vijf pastores waar het eerst contact mee is gelegd. Er is geen sprake geweest van selectie op bepaalde gronden. Bij de voortgang van dit onderzoek ontwikkelde de vraagstelling zich in een bepaalde richting en bleek dat de resultaten uit de interviews met pastores niet bijdroegen aan de beantwoording van de vraagstelling. Van het interviewen van de acht overgebleven pastores is toen om reden van efficiency afgezien. De pastores zijn niet te beschouwen als representatief voor een bepaalde groep. In de kwalitatieve onderzoeksbenadering van deze bijdrage gebruik ik hun ervaringen voor het ontdekken van enkele patronen, die overigens wellicht aangevuld kunnen worden met andere patronen op basis van data van andere pastores. De interviews zijn onderworpen aan een *close reading* procedure, met fragmentindeling, thematische selectie en labelling. Er vond geen intersubjectieve controle plaats. De hier weergegeven citaten geven de kernuitspraken weer over het onderzoeksthema.

aanwezig om iets uit te drukken van onze geloofsovertuiging.’ ‘Ik probeer zo dicht mogelijk bij de mensen te staan en een goed verhaal van zijn leven te geven. Dat geeft een heleboel troost en kracht aan mensen. Nou, en dan het tweede deel dat zijn de geloofsgebaren, waarin dus weer genoeg mogelijkheid is om iets uit te drukken over ons gelovig perspectief.’ ‘Je moet tegenwoordig wel veel verduidelijken, duiden.’ ‘Maar kinderen en kleinkinderen die zullen wel eens moeite hebben met die woorden, omdat ze daar de betekenis niet meer van snappen. Daarom gebruik ik maar zo weinig mogelijk moeilijke woorden.’
Gesprek over geloof: ‘Het ontbreekt je om daar een heel gesprek over te voeren, dat kan gewoon niet.’

Model 3: Zelfexpressie van de naaststaanden

Respondent 4: Pastor 65 jaar, priester van een kloosterkapel

‘Je moet geen onbegrijpelijke teksten over de mensen uitstorten.’ ‘Wij willen op een authentiek eigentijdse wijze, mensen die vervreemd, ontheemd zijn, mensen ... terwille zijn.’ ‘Mensen op de scheidslijn tussen kerkelijk en niet meer kerkelijk.’ ‘Het hangt af van je eigen mogelijkheden om een eind mee te wandelen ... het is de enige weg ... juist bij die mensen die niet kerkelijk meelevend zijn, kerkelijk ontheemd zijn, is er best een weg te vinden waarin weer opnieuw symbolische dingen betekenis voor hen kunnen krijgen.’ ‘Ik zoek naar een authentieke invulling van het leven van iemand ... En dan vind je toch vaak lijntjes waarbij mensen iets aanduiden van: er is meer tussen hemel en aarde.’ ‘Ik richt me primair op de waarde van het leven temidden van andere mensen.’

Over het geloof: ‘In hoeverre weet je of iemand niet gelooft? Soms zie ik het niet, of zien anderen het niet, maar wie weet wat er is?’ ‘Het gaat mij om de uitnodigende Jezus, niet de opleggende Jezus.’ ‘Ik ben er zeer attent op dat de kerk authentiek mee kan gaan met de harteklop van de tijd, en daarin als zoekende de geloofstaal opnieuw te benoemen, de aanwezigheid van God of de afwezigheid van God.’ ‘Ik ben altijd heel voorzichtig met het omhoog halen van alles wat zou kunnen lijken op het traditionele geloof.’

Respondent 5: Pastor 67 jaar, welzijnsverenigingspastor

‘Wat ik dan doe is luisteren ... wat leeft er, wat houdt hen bezig?’ ‘Ik probeer ze zelf teksten te laten kiezen waarvan ze zeggen: daar kunnen wij achter staan.’ ‘Ik wil op de eerste plaats weten wie de persoon was ... mensen die erbij betrokken zijn moeten in hun herinnering overhouden: wat daar gebeurde was goed, ja dat heeft ons goed gedaan. En dan vind ik kerkelijke voorschriften secundair ... het gaat om mensen.’ ‘Ik denk dat er gebeden moet worden op een dichtbij manier ... niet van: God in de hoge hemel en van alle eeuwigheid en de verrijzenis, de theologie ... laat dat maar. Maar uitdrukken, op een of ander manier in welke vorm dan ook ... wat zij beleven.’ ‘Er blijken altijd weer teksten uit te komen waar de mensen zich veilig bij voelen.’

Over voortleven: ‘Ik probeer een band te leggen tussen wat de overledene in zijn leven heeft gedaan en wat afgebroken is, naar wat voortgezet mag worden door de generatie die erna leeft, waarbij ik dan niet zozeer op het leven na de dood als zodanig inga, maar iets probeer te verwoorden van continuïteit.’

Over het weerzien na de dood: ‘Ik zal dat mee helpen verwoorden als mensen denken dat het zo is ... mijn privéopvattingen zijn zeker niet het belangrijkste. Ik ben altijd bereid die dingen te zeggen omdat ik daarmee het geloof van de mensen verwoord en niet mijn eigen gevoelens.’

‘Mijn houding is duidelijk: ga uit van de beleving van de mensen.’

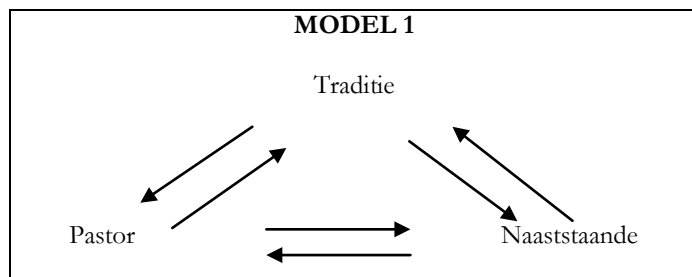
Uit de uitspraken die hierboven zijn weergegeven, uiteraard gelezen binnen de context van het gehele interview, leid ik drie manieren van omgaan met de beweging traditie/situatie af. Ik benoem ze als drie modellen voor hermeneutisch liturgisch werken rond de dood.

Gemeenschappelijk bij alle pastores is dat ze het verhaal van mensen willen rechtdoen. Dat is hun grondhouding: eerst luisteren. In die zin kun je zeggen dat een inductieve benadering zo op het eerste gezicht bij alle vijf pastores gemeengoed is. Iedereen wil de naaststaanden de gelegenheid geven hun verhaal over het voetlicht te brengen. Sommigen concentreren zich dan in het bijzonder op het verhaal over de overledene.

Hun attitude ten opzicht van de noodzaak van inbreng van het christelijk geloof en de wijze waarop dat moet gebeuren verschilt echter.

In het eerste model, ‘Vertolken wat in de pastor en naaststaanden leeft in relatie tot de traditie’, is het leggen van verbinding met de christelijke traditie een gezamenlijk proces van pastor en naaststaanden. In dat gezamenlijk zoeken brengt de pastor zichzelf nadrukkelijk ook in de relatie in. Het is een intersubjectieve zoektocht naar betekenissen uit de traditie waarin de vragen van de nabestaanden en de pastor een plek krijgen. Liturgie is hier dus niet identiteitsexpressie van de kerk, van haar geloofsgoed, maar uitdrukking van de gedeelde en in consensus verwoorde ervaringen van pastor en naaststaanden.

Liturgie is zo te zien als identiteitsexpressie van de vierende actuele gemeenschap. De al worstelend geformuleerde theologie is een theologie van het geleefde, beleefde geloof van de gesprekspartners. Deze werkwijze bewaakt en bevordert de authenticiteit van zowel de pastor als de familie. Pastor en naaststaanden zijn producenten van theologie. Het valt op hoezeer de pastor zichzelf definieert als mede-zoeker naar betekenis. Hij positioneert zich naast de mensen. En hoewel de pastor vanuit zijn rol een leidende functie heeft in dit verstaansproces, krijgen de rollen van tolk en gids beide een invulling, waarbij sprake is van wederkerigheid tussen pastor en pastorant. In schema gezet (figuur 1):

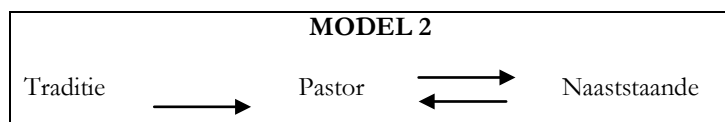

Figuur 1

De pijlen laten zien dat er een heen-en-weer-gaan is tussen pastor en traditie, naaststaanden en traditie, en pastor en naaststaanden. Samen zoekend ontdekken ze betekenis, juist doordat ze zichzelf met hun verhaal en de eigen verhouding tot de traditie inbrengen. Het lijkt erop dat de tolk- en de gidsrol van de pastor beide aan bod komen. De inductiviteit richt zich zowel op de pastor als op de nabestaanden.

Het tweede model, 'Accommodatie van de traditie', is in zekere zin deductief van karakter. De christelijke kernboodschap moet over het voetlicht komen. Daarbij wordt soms naar de ambtelijke rol verwezen (respondent 3). De pastor zoekt, gehoord hebben wat in mensen leeft, naar verstaanbare taal, herkenbare beelden, zodat de boodschap op aan deze tijd aangepast wijze kan klinken en kan worden ontvangen. De rol van de pastor is het aanvoelen van mensen, het kiezen van passende geloofswaarden en beelden uit de schat van de traditie die voor herkenning bij de mensen kunnen zorgen. De liturgie is in de kern uitdrukking van kerkelijke geloofsidentiteit, uitdrukking van traditie, op zo'n wijze dat deze verstaanbaar is voor de mensen. De naaststaanden worden niet gezien als producenten van theologie die in de liturgie tot expressie kan komen, maar als ontvangers van de in de traditie voorgegeven en doorgegeven theologie. Het leven en geloven van de overledene vormt daarbij een belangrijk aanknopingspunt.

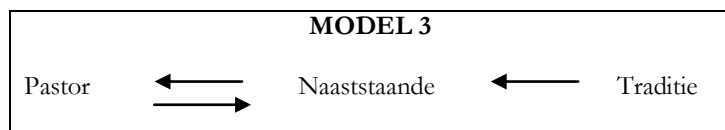
In dit model neemt de pastor vooral de gidsrol op. 'Ons' geloof wordt uitgedrukt, en dat is het geloof van de kerk. De pastor, als representant van de traditie, is diegene die overdraagt en uit wat hij waarneemt en aanvoelt bij nabestaanden zal hij conclusies trekken voor zijn putten uit de traditie. Dit model is vooral een overdrachtsmodel. In dit model zal het verhalen over het leven van de overledene vooral herkenning geven en wordt gepoogd de traditie in eenvoudige bewoordingen over te dragen (zie figuur 2).

Figuur 2

In het derde model, 'Zelfexpressie van de naaststaanden', staat het verhaal van de familie, de achterblijvenden centraal (zie figuur 3). Dat verhaal gaat over de overledene, maar ook over hun ervaringen rond en betekenisverlening aan de dood. Er is bij de pastor geen noodzaak voor de inbreng van de traditie in het verstaan van deze mensen in hun situatie. Er is wel de mogelijkheid tot verwoording van de christelijke traditie, als de betrokkenen zichzelf in het licht van die traditie definiëren. De viering moet herkenbaar en beleefbaar zijn voor de naaststaanden, de opvattingen van de pastor zijn van secundair belang; hij is present en dat is zijn agenda. Het gaat niet om het geloof van de kerk, of om de opvattingen van de pastor, maar om het zo herkenbaar mogelijk vertolken van de ervaringen en opvattingen van de naaststaanden. De pastor is hier de tolk. Het leven en sterven van de overledene zoals beleefd en verwoord door de nabestaanden is bron voor symbolische betekenissen, die soms kunnen

worden gerelateerd aan liturgische teksten en handelingen. De nabestaanden worden gezien als mogelijke producenten van theologie. Ook het leven van het leven van de overledene kan een getuigenis uitgaan, dat religieuze betekenis heeft.

Figuur 3

De positie van de pastor in de drie modellen is als volgt te onderscheiden: in model 1 brengt de pastor zichzelf in als zoekende gelovige, evenzeer als de naaststaanden verbonden met de traditie. In model 2 brengt de pastor de traditie in op aangepaste wijze, pogend te verstaan hoe de naaststaanden op de traditie betrokken zouden kunnen worden. Of en in hoeverre de traditie die wordt aangereikt in overeenkomst is met de geloofsidentiteit van de pastor wordt niet ingebracht in het proces. Dit gebeurt wel in model 1. De pastor in model 2 identificeert zich met de traditie, zonder reserve. In model 3 is de pastor de counselende verloskundige die de betekenissen van naaststaanden aan het licht brengt en vertolkt, al of niet vanuit het zingevende kader van de christelijke traditie. Zijn eigen opvattingen en spiritualiteit worden bewust opzij gezet bij de vormgeving aan de dienst, ook al spelen deze in de benadering van mensen wel een rol.

Als we nu kijken naar de gegeven werkdefinitie van liturgie dan kunnen we zeggen dat de definitie passend is voor model 1. Er is sprake van expressie van ervaringen van mensen – pastor en naaststaanden – in contact met de christelijke traditie.

Bij model 2 is de vraag of er wel voldoende sprake is van symbolisering van de verlangens en ervaringen van de naaststaanden. Er is zeker een relatie met de christelijke traditie, maar is er ook de mogelijkheid tot de in de omschrijving genoemde ‘wisselwerking’? In hoeverre is er hermeneutisch gezien sprake van vertolken?

Het derde model lijkt ook bij de werkdefinitie aan te sluiten. De traditie wordt hier ontsloten via verwoording van het geleefde geloof van mensen. De vraag is wat er gebeurt als mensen zichzelf als niet meer per definitie verstaan als ‘voor God’.

2. Praktijk buiten de kerk

In de praktijk van de vijf respondenten was er nog enige binding met de christelijke traditie bij de naaststaanden: om een of andere reden werd bewust een beroep gedaan op een pastor die de christelijke traditie vertegenwoordigt en daar op eigen wijze iets van tot uiting wil brengen in de dienst.

In toenemende mate kunnen we van die binding aan de christelijke traditie bij uitvaarten echter niet meer uitgaan. De in de inleiding genoemde theologen die gaan werken buiten de kerk, zullen zelf wel een band hebben met het christelijk geloof, maar kunnen die bij hun afnemers, hun cliënten, niet meer veronderstellen. De vraag is of de omschrijving voor liturgie zoals boven gegeven volstaat voor dit veld.

Veelal is er in de betiteling geen sprake van uitvaartliturgie, maar van afscheidsbijeenkomsten of afscheidsrituelen. Uiteraard gaat het ook hier om het verstaan van mensen, in het licht van hun geschiedenis, belevingen en opvattingen.

Over de wijze waarop mensen in hun situatie en in hun spiritualiteit verstaan kunnen worden in de buitenkerkelijke context is in liturgiewetenschappelijke literatuur nog weinig nagedacht. Een belangrijke vraag hier is hoe je als theoloog hermeneutisch kunt werken rond de dood buiten een kerkelijke context. Kennis hierover is zeer gewenst. Dit wordt nog eens onderstreept door recent onderzoek over nieuwe rituelen na overlijden. Er is, zo blijkt, een blijvende behoefte aan thematisering van het religieuze, het transcendente, het heilige, juist rond een overlijden. De vraag hoe je komt tot een authentiek ritueel ligt nog op beantwoording te wachten.⁹

⁹ Zie P. VAN DEN AKKER: *De dode nabij. Nieuwe rituelen na overlijden* (Tilburg 2006) m.n. hoofdstuk 7: ‘Levensbeschouwing’. Het is opmerkelijk dat op het in het najaar van 2007 gehouden congres over rituelen de hoofddirecteur van de levensbeschouwelijk ‘neutrale’ onderneming DELA, Edzo Doeve, een lans brak voor aandacht voor levensbeschouwing bij het vormgeven aan afscheidsbijeenkomsten.

Onlangs zijn drie boeken verschenen die handreikingen willen geven bij het vormgeven aan deze zogenoemde ‘vrije rituelen’.¹⁰ Ik scan deze boeken op de vraag naar het omgaan met levensbeschouwelijke hermeneutiek in de praktijk (zie hieronder). De eerste twee zijn geschreven door begeleiders van niet-kerkelijke rituelen, het derde is geschreven door opleiders van ritueelbegeleiders.

1. Christiane Berkvens-Stevelinck: *Vrije rituelen*

In dit boekje breekt de auteur een lans voor het zelf vormgeven aan rituelen, in allerlei situaties: geboorte, levensverbintenis, uitvaart, gedenken, scheiding, emigratie, verzoening, euthanasie. De lezer wordt aangeraden te putten uit de rijke tradities van religies en levensbeschouwingen. De kerk heeft geen monopolie op rituelen en mensen moeten zelf kunnen kiezen uit tradities. De auteur vindt het belangrijk dat het ritueel aansluit bij het innerlijk van de gebruikers. Een nadere reflectie op hoe je met die verschillende tradities moet omgaan, hoe je er uit kunt kiezen en welk criteria daarbij helpend zijn, ontbreekt. *Pick and choose*, is het motto. Het boekje geeft voorbeelden waaruit mensen kunnen kiezen. Soms worden daarbij varianten aangeboden onder de noemers ‘interreligieus’, ‘interbeschouwelijk’, ‘vrij’, ‘algemeen religieus’, ‘christelijk’. Volstrekt onhelder blijft wanneer iets in welke categorie moet worden geplaatst en wanneer je waaruit zou moeten kiezen. Ook wordt niet duidelijk waarom je soms wel en soms niet keuzemogelijkheden hebt. Bij verzoening zou je religieuze dimensies kunnen verwachten, maar daar wordt alleen een ‘vrij’ ritueel aangeboden.

2. Marijke Serné: *Rituelen helen*

De auteur schrijft voor mensen die op zoek zijn naar rituelen. Het is, anders dan ‘vrije rituelen’, geen receptenboek, maar door visieontwikkeling, informatieverschaffing en casuïstiek probeert de schrijver de lezer toe te rusten tot persoonlijke vormgeving aan een afscheid. Ze bespreekt onder meer thema’s als: de aard en functie van rituelen, het sterven als afscheid nemen van het leven, laatste wensen, dat wat niet genoemd mag worden, verlaat verdriet, zelfdoding. Het gaat de auteur om twee dingen. Ten eerste moet het eigen karakter van een ritueel (symbolische handeling met heilzame effecten) worden gerespecteerd. Het is geen kunstje of theaterstuk dat wordt opgevoerd, maar het heeft te maken met toegewijd handelen. Ten tweede – en dat is het hart van haar betoog – moet het ritueel het ritueel van de mensen worden. Symbolen mogen worden opgeladen met persoonlijke betekenissen, rituelen zijn van mensen. Het gaat om voor hen wezenlijke zaken op het moment van de dood en afscheid. Het ritueel moet uitdrukking zijn van het hart, van gedachten, emoties en herinneringen. De mens en zijn emoties, de mens in zijn geschiedenis waarin sporen zijn nagelaten, de mens waarin ook sporen door anderen zijn getrokken (verbondenheid): de mens is het ankerpunt van het ritueel. Met eigen woorden, handelingen, symbolen en muziek wordt in het ritueel op authentieke wijze uitgedrukt wat het overlijden van deze mens oproept. De auteur besteedt geen aandacht aan de diverse religieuze tradities en hoe daarmee om te gaan. Het is aan mensen zelf om in het afscheidsritueel daaraan vorm te geven. Als religie in mensen leeft komt dat als vanzelf mee in de vormgeving aan het ritueel.

3. Hermien Embsen en Ton Overtoom: *Hoe zou jij het willen?*

Via drie verhaallijnen onderstrepen de auteurs het belang van de rol die een ritueelbegeleider zou kunnen vervullen bij persoonlijk vormgeven aan een afscheid. De eerste lijn geeft theoretische achtergronden bij hun kernopvatting dat een afscheid zou moeten worden opgebouwd rond wat zij noemen een ‘persoonlijk symbool’. In de tweede verhaallijn wordt weergegeven hoe een familie afscheid neemt van een overleden met de – succesvolle – begeleiding van een ritueelbegeleider. De derde lijn geeft verslagen weer van ritueelbegeleiders uit hun werkpraktijk. Ik ga nu vooral in op de eerste lijn waarin de visie van de auteurs duidelijk wordt. Ze schetsen dat er thans behoefte is aan een persoonlijke invulling van een afscheid en zetten zich daarbij af tegen de kerk die werkt met ‘vaste betekenissen voor symbolen en rituelen’. De kerk verzorgt het ritueel volgens haar traditie. Maar wat er gebeurt moet door de aanwezigen wel begrepen worden, en voor persoonlijke inbreng is in het kerkelijke ritueel vaak weinig ruimte. De ritueelbegeleider zal door aandachtige aanwezigheid in kaart brengen wat de visies op leven en dood bij de naaststaanden zijn. Zij geven daarnaast in symbolen het unieke van de overledene weer. Uiteindelijk is volgens de schrijvers

¹⁰ M. SERNÉ: *Rituelen helen. Troost rondom het levenseinde* (’s-Hertogenbosch 2007); C. BERKVENS-STEVELINCK: *Vrije rituelen. Vorm geven aan het leven* (Zoetermeer 2007); H. EMBSEN & T. OVERTOOM: *Hoe zou jij het willen? Persoonlijk afscheid nemen van je dierbare* (Kampen 2007). De keuze voor deze boeken is niet geheel willekeurig. Ze verschijnen in hetzelfde jaar en weerspiegelen dus een redelijk actuele context, waarin steeds meer aandacht komt voor ‘wilde rituelen’ en het beroep van ritueelbegeleider. Daarbij komt dat de auteurs landelijke bekendheid genieten, zelf in de praktijk staan – hetzij als begeleider bij rituelen, hetzij als opleiders van ritueelbegeleiders. Er zijn nog wel enkele andere handboekjes, maar deze zijn vaak al wat ouder, of ze zijn gebonden aan een bepaalde traditie, christelijk of bijvoorbeeld het neosjamanisme. De besproken boeken zie ik als een adequate graadmeter van een zich ontwikkelende niet-traditiegebonden rituele praktijk.

ieder mens te karakteriseren met een persoonlijk symbool. Dit voorwerp, beeld of deze metafoor is leidend bij voorgesprekken, vormgeving aan de dienst en ook bij de rouwverwerking. In het persoonlijke symbool komen het eigene van de overledene en de emoties die naaststaanden bij het heengaan hebben samen. Dit symbool helpt nabestaanden ook een stap naar het herinneren en naar de toekomst te maken. Door het persoonlijke symbool ontvangt de overledene ‘nieuwe betekenis’ waarmee de achterblijvenden verder kunnen. Dit persoonlijk symbool kan door nabestaanden worden aangedragen, maar kan ook door de ritueelbegeleider worden gepresenteerd. Het persoonlijk symbool is verbonden met een thema dat in de afscheidsviering centraal moet staan. De overledene gaat in de dienst ‘op’ in het persoonlijk symbool en als de naaststaanden dat ervaren in de dienst – wat de bedoeling is – dan vindt er *metanoia* plaats: het gaat niet meer om herinnering maar om ‘nieuwe betekenis’.

Het persoonlijk symbool kan soms verbonden worden met Bijbelse/religieuze thematiek. Je kunt een viering ook opdelen in een religieus en een persoonlijk deel. De auteurs thematiseren levensbeschouwing niet nadrukkelijk. De overledene staat centraal, zoals ervaren door de naaststaanden, en vertaald in een persoonlijk symbool.

Hoe kom je tot een authentiek ritueel? De rode draad bij deze drie boeken is dat het gaat om mensen. Een afscheid moet persoonlijk zijn en een ritueel moet bij je passen. De wijze waarop het ritueel vorm krijgt kan verschillen: zelf kiezen en samenstellen uit een aanbod (Berkvens), zelf scheppend bezig zijn (Serné) of in overleg met een ritueelbegeleider een dienst opbouwen rond een persoonlijk symbool (Embsen/Overtoom). Hoewel er in alle drie boeken ruimte is voor levensbeschouwing en/of tradities, wordt nergens uitgewerkt hoe hiermee door de begeleider of naaststaanden kan worden omgegaan en welke principes daarbij leidend zijn. Het gaat om vrijheid (Berkvens), om rituele kwaliteit (Serné) en om betekenisverlening via het persoonlijke symbool (Embsen/Overtoom).

Bij het eerste boek vinden we jammer genoeg vrijwel nergens een motivering voor gemaakte keuzes. Serné daarentegen motiveert veel vanuit eigentijdse rouwtheorie. De opleiders van ritueelbegeleiders onderbouwen hun keuzes met antropologische en psychologische theorieën, waarbij moet worden gezegd dat ze er soms nogal eigenzinnige interpretaties op na houden. Met name de uitleg van het persoonlijke symbool en de werking daarvan op naaststaanden roept meer vragen op dan ze beantwoordt.¹¹

Kijken we naar de woorden ‘tolk’ en ‘gids’, die kenmerkend zijn voor een hermeneutische aanpak dan kan het volgende worden opgemerkt. Berkvens is gids in die zin dat ze oude en nieuwe traditie-elementen aanreikt. En vaak gaat het om brokjes uit meerdere tradities. De naaststaanden zijn zelf de tolk: vanuit hun zelfverstaan worden elementen gekozen voor de afscheidsbijeenkomst. Serné is tolk en gids. In haar aanpak luistert ze naar levensverhalen en geeft ze voorbeelden ter inspiratie van de naaststaanden hoe ze vorm kunnen geven aan de levensverhalen. Daarbij gidst ze niet voor één bepaalde traditie. Ze gidst voor een authentiek ritueel, al of niet opgebouwd uit traditie-elementen. Embsen/Overtoom beschrijven de rol van de ritueelbegeleider vooral als gids. Niet een gids voor een bepaalde traditie, maar de gids die de weg wijst naar het persoonlijk symbool. Dat daarbij ook vertolken hoort is wel verondersteld, maar komt minder uit de verf.

Onbelicht bij alle auteurs is de verhouding van de werkers tot de eigen inspiratiebronnen en traditie. Op welke wijze deze een rol speelt bij het begeleiden van mensen naar een authentiek ritueel wordt niet gethematiseerd.

Terugkijkend naar de definitie kan worden gezegd dat de auteurs, hoewel werkend buiten de kerken, het religieuze domein niet uit- maar voorzichtig insluiten. Er is openheid voor de levensbeschouwelijke dimensie. De aandacht daarvoor loopt niet over de band van de eigen levensbeschouwing van de werker, en ook niet over de band van een religieuze institutie, maar over de band van de overledene en/of de nabestaanden.

De schrijvers zijn het eens over de heilzame werking van symbolen en over de oriëntatie op mensen. Die symbolen zullen ontleend worden aan het verhaal van de mensen. Het afscheidsritueel omschrijven als ‘symbolische communicatie waarin verlangens, ervaringen, overtuigingen en gevoelens van mensen tot uitdrukking komen’ past bij de besproken aanpak in de literatuur. Het onderdeel van de werkdefinitie ‘voor God’ zal breder moeten worden geformuleerd, evenals het onderdeel ‘in wisselwerking met de christelijke traditie’. Daartoe doe ik een poging in de volgende afsluitende paragraaf.

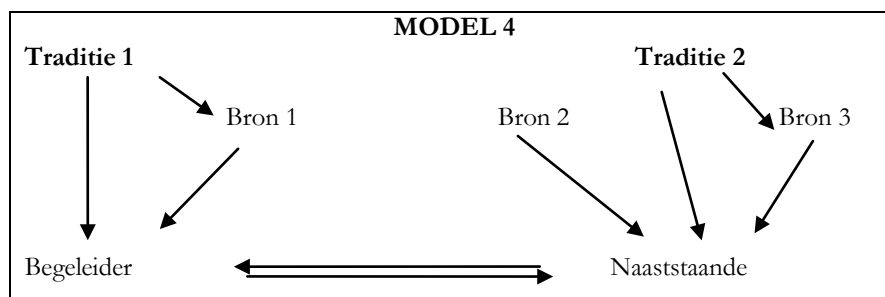
¹¹ Overigens lijkt het centraal stellen van dit symbool en de wijze waarop het wordt gehanteerd eerder dwingend en beperkend te zijn dan vrijheid biedend. Dit bevreemdt omdat de auteurs zich juist afzetten tegen kerkelijke knellende kaders. Via de achterdeur van het persoonlijk symbool lijkt dogmatisme toch weer de kop op te steken.

3. Levensbeschouwelijke hermeneutiek buiten de kerk

Ik doe een voorstel voor een tweede werkdefinitie, open voor nader onderzoek:

een uitvaart buiten de kerk is een afscheidsritueel waarin mensen samenkomen om via symbolische communicatie hun verlangens, ervaringen, overtuigingen en gevoelens voor elkaar, en mogelijk voor een transcendente werkelijkheid, in wisselwerking met een of meerdere levensbeschouwelijke tradities of bronnen, tot expressie te brengen.

Als ik de boeken op me in laat werken en deze werkdefinitie in ogenschouw neem, dan zie ik de verstaanssituatie van de werker buiten de kerk als volgt voor me (figuur 4):

Figuur 4

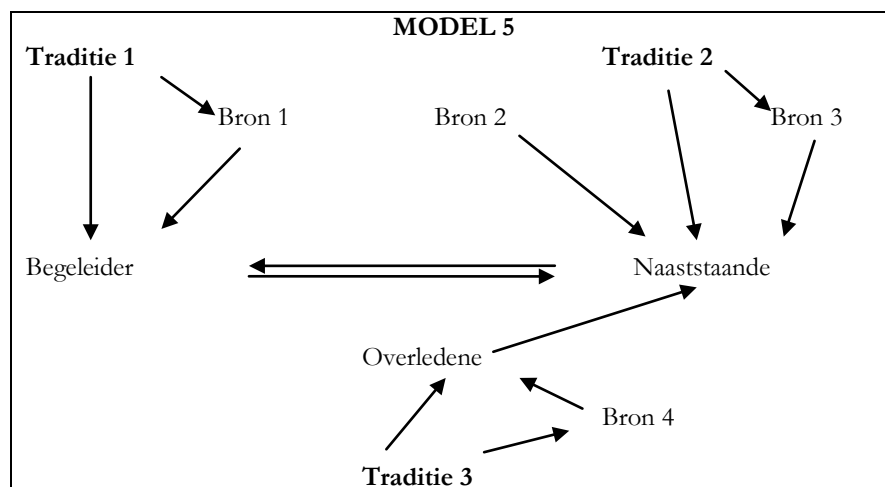
De begeleider en de naaststaande beleven en duiden hun leven in het kader van een bepaalde zingevingshorizon. Dit duiden en ervaren heeft altijd levensbeschouwelijke componenten en kan geconcretiseerd worden in een traditionele levensbeschouwing (bijvoorbeeld het humanisme) of religie (bijvoorbeeld het christendom). Mensen kunnen daarbij rechtstreeks putten uit een traditie (Traditie 1 en 2 in het schema), bijvoorbeeld door een bepaalde vorm van gebed te hanteren. Ze kunnen ook putten uit bronnen (boeken, muziek, films, verhalen – Bron 1 en 3 in het schema) die beïnvloed zijn door een levensbeschouwelijke of godsdienstige traditie. Ook bronnen die niet voortkomen uit een traditie kunnen worden gebruikt om de situatie van de dood te duiden (Bron 2). Vaak putten mensen uit een combinatie van bronnen en/of tradities. Het samenstel van bronnen en traditie(s) die van invloed zijn op de zingevingshorizon van werker en naaststaande kan en zal in de meeste gevallen anders zijn. De opdracht voor de werker is voor zichzelf helder te hebben uit welke bronnen en traditie(s) hij put en hoe deze het werk met betrekking tot het begeleiden van mensen rond een overlijden beïnvloeden. Tegelijkertijd is het voor hem of haar nodig mensen te kunnen verstaan vanuit hun eigen bronnen en tradities. In een open communicatie zal het wederzijds ontsluiten van zingevingshorizonten vruchtbaar moeten worden gemaakt aan de constructie van een authentiek ritueel: authentiek voor de naaststaanden, die dit ritueel zo nodig hebben op dit kritieke moment, maar evenzeer authentiek voor de begeleider, die immers veelal zal voorgaan in de voltrekking ervan.

Het model is vooral bedoeld om de dynamiek in de communicatie tussen werker en naaststaande te situeren in de dynamiek van het verstaan van zichzelf, de situatie en de gesprekspartner in relatie tot bronnen en traditie(s). Het schema is een vereenvoudiging van de werkelijkheid. Er zijn nog vele varianten mogelijk: bijvoorbeeld dat de traditie waaruit werker en naaststaande putten dezelfde is. Maar het kan ook zo zijn dat de naaststaande zichzelf verbindt met meerdere tradities (*multiple belonging*) en er dus pijlen moeten lopen naar meerdere kanten.¹²

Plaatsen we de overledene, die eveneens leefde vanuit traditie en/of bronnen, ook in het schema dan ontstaat het volgende beeld (figuur 5). In veel gevallen is de overledene voor de begeleider een onbekende, en komt de informatie over hem of haar binnen via de nabestaanden.

¹² We kijken hier met het oog op de taak van de theologische professional naar de communicatie tussen begeleider en nabestaanden. Een begrip als 'leefwereld', dat het zelfverstaan en de communicatie verder kan inkleuren, laten we hier ter vereenvoudiging weg. Ook onderlinge relaties tussen tradities laat ik terzijde, omdat de focus hier niet ligt op traditieontwikkeling maar op de hermeneutische communicatie tussen werker en naaststaande.

De hermeneutische situatie is dus een zeer gedifferentieerde. Er wordt een groot beroep gedaan op de hermeneutische competentie van de werker.

Figuur 5

Vervolg vraag

Interessant en in toenemende mate relevant is voor mij de vraag naar het hoe van dit hermeneutisch verstaan door begeleiders van mensen in hun situatie in een levensbeschouwelijk plurale en gedeïnstitutionaliseerde context. Hoe verstaan begeleiders buiten de kerk zichzelf, hun werk en hun cliënten in relatie tot levensbeschouwing en zingevingsbronnen? Op deze vraag werd in de besproken literatuur niet ingegaan. Deelvragen daarbij zijn dan bijvoorbeeld de volgende: Hoe gaan begeleiders om met de dynamiek van levensbeschouwelijke bronnen? In hoeverre en op welke wijze zien zij zichzelf als gids of tolk? Op welke wijze speelt de persoonlijke inspiratie van de werker een rol, buiten een door cliënt en werker gedeelde geloofscontext?

Als theoloog heb ik tenslotte ook behoefte aan een theologische duiding van deze groeiende praktijk. Is deze bijvoorbeeld te situeren op het terrein van de basale sacraliteit?¹³ Onderzoek is gewenst om dit verder uit te werken. De buitenkerkelijke markt groeit. Theologen en anderen, werkend buiten de kerk, hebben behoefte aan visie en nieuwe werkmodellen.¹⁴

Summary

In his contribution the author is in search for a hermeneutic understanding of death rituals at the edge of or outside the church. Departing from a definition of liturgy from a hermeneutical perspective he investigates the liturgical practice and theory. Leaning on empirical data he discovers three models of approaching bereaved persons by priests in construing liturgy. Two of the models fit the definition. Reflecting on recent literature on ritual design outside the church he points to the limitations of the definition, widens it and develops a new model which is starting point for future reflection.

Dr. André Mulder (1959) is docent bij de afdeling Theologie en Levensbeschouwing van de Christelijke Hogeschool Windesheim en onderzoeker bij het daar gevestigde Lectoraat Theologie en Levensbeschouwing.

Email: a.mulder@windesheim.nl

¹³ Vergelijk, om maar een voorbeeld te geven, P. POST: 'A symbolic bridge between faiths. Holy ground voor vloeibaar ritueel', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2007) 71-101.

¹⁴ Het Lectoraat Theologie en Levensbeschouwing heeft in februari 2009 een empirisch vooronderzoek afgerond naar levensbeschouwelijke hermeneutiek bij ritueelbegeleiders in de regio Nijmegen. Een vervolgonderzoek is in voorbereiding.